

*В. В. Сухонос, д-р юрид. наук, декан юридичного факультету
ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”*

ПРОМОВИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ, ЇХ ФОРМА І ЗМІСТ

Стаття присвячена актуальній проблемі сьогодення – структуруванню судової промови у кримінальному судочинстві, про яку наукова дискусія ведеться протягом тривалого часу. Неодноразові наукові дослідження цієї проблеми так і не призвели до формування єдиної думки серед вчених і практиків.

Ключові слова: судова промова, кримінальне судочинство, вступна частина, фабула обвинувачення по кримінальній справі, обґрунтування позиції, елементи обвинувальної промови, елементи захисної промови, форма, зміст.

Статья посвящена актуальной проблеме – структурированию судебной речи в суде по уголовным делам, по которой научные дискуссии ведутся практически постоянно.

Ключевые слова: судебная речь, уголовное судопроизводство, вступительная часть, фабула обвинения по уголовному делу, обоснование позиции, элементы обвинительной речи, элементы защитительной речи, форма, содержание.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 129 Конституції України до основних засад судочинства належать: забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами та ін. Водночас змагальність кримінального судочинства неможлива без належного забезпечення комунікації між його учасниками, особливо під час судових дебатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ефективність кримінального провадження залежить також від рівня процесуальної комунікації як під час судового розгляду, яке охоплює підготовчу частину, коли сторонам надається можливість знайомитися зі своїми правами, заявляти клопотання, у тому числі про відводи, так і під час слідства, коли сторони вступають у спілкування з приводу дослідження доказів, особливо у судових дебатах і на попередніх стадіях кримінального процесу, під час якого порушується кримінальна справа, дізнання і досудове слідство. Разом з тим слід зазначити, що право на процесуальну комунікацію в кримінально-процесуальній науці залишається малодослідженим, що особливо відчувається у розрізі сучасних кримінально-процесуальних реалій – в суді присяжних, в медіаційних процедурах, під час провадження на підставі угод, у скорчених провадженнях.

Зазначену проблему почали досліджувати ще у XIX ст. такі вчені як А. Ф. Коні, Ф. М. Павленко, П. С. Пороховщиків, М. М. Сперанський та ін. У наш час вирішенням цієї проблеми займалися: В. В. Молдован, В. Т. Нор, Ю. П. Аленін, Т. В. Варфоломеєва, М. В. Костецький та ін. Однак наукові праці зазначених авторів не вичерпують поставлену проблему, багато викладених в них теоретичних положень потребують оновлення. Необхідно зазначити, що окремі правові питання процесуальної комунікації в кримінальному судочинстві, незважаючи на їх актуальність та активну наукову дискусію, не одержали в літературі достатньо повного і цілісного вирішення.

Метою зазначеної статті є з'ясування сутності кримінально-процесуальної конкуренції в судових дебатах кримінального судочинства в контексті забезпечення її ефективного правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, серед вчених немає єдиних висновків із зазначеного питання. Так, В. Молдован відмічає, що “Прокурорська практика виробила таку структуру обвинувальної промови: вступна частина; фабула справи (виклад фактичних обставин злочину); аналіз і оцінка зібраних доказів (аналіз доказів); обґрунтування кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; обґрунтування пропозицій про міру покарання; аналіз причин і умов, що сприяли вчиненню злочину і пропозиції щодо їх усунення; заключна частина промови. Не завжди обвинувальна промова вміщує всі перераховані елементи в такій послідовності. Але на практиці саме така послідовність закріпилася і виправдала себе” [1, с. 87].

І. Перлов вважає, що судова промова повинна складатися не з семи, як вважає В. Молдован, а з п'яти основних частин: вступна частина, присвячена оцінці громадсько-політичного значення справи, яка розглядається; аналіз і оцінка досліджених під час судового слідства доказів і встановлення на основі цього фактичних обставин справи; правова оцінка встановлених фактичних обставин чи кваліфікації злочину; характеристика особи підсудного; міркування про міру кримінального покарання, яка повинна бути застосована до підсудного у випадку встановлення його вини, або про його виправдання, якщо його вина не встановлена, а також про відшкодування матеріальної шкоди, спричиненої злочином [2, с. 49].

М. Строгович зменшив кількість частин судової обвинувальної промови до трьох: громадсько-політична оцінка справи; аналіз перевірених під час судового слідства доказів, а також висновки на основі цих доказів про події і обставини злочину та вини підсудного; кримінально-правові висновки за фактичними обставинами справи, тобто кваліфікації злочину і вказівки щодо міри кримінального покарання [3, с. 67]. Аналогічної думки дотримуються О. Згурський [4, с. 163], І. Вернибудов [5, с. 73] і Ю. Клочко [6, с. 14]. Проте, на нашу думку, та чи інша частина (елемент) обвинувальної промови може мати більше чи менше значення залежно від конкретних обставин справи. Деякі елементи промови можуть бути взагалі виключені або замінені іншими частинами. Це лише зайвий раз підкреслює і підсилює значення творчого аспекта судової промови.

Слід відмітити, що в літературі до цього часу не одержало вирішення питання структури захисної промови. Так, В. Молдован вважає, що вона повинна бути подібною до промови прокурора [7, с. 157]. Не заперечує йому і І. Перлов [2, с. 89]. На думку Є. Матвієнка [8] та Я. Авраха [9, с. 166], захисна промова має складатися із вступної частини; аналізу фактичних обставин справи; аналізу юридичної сторони пред'явленого обвинувачення; характеристики особи підсудного і заключної частини. Ми вважаємо, що це є приблизний перелік елементів захисної промови. Її зміст, співвідношення окремих частин, а також послідовність викладу повинні бути строго індивідуальними. А головним у побудові захисної промови повинно бути вміння захисника правильно визначити свою позицію на основі правових і моральних орієнтирів та бути впевненим у виборі своєї позиції. Саме це визначає професійний такт та професійну силу аргументів захисника.

Аналіз думок науковців та практиків з приводу структури судової промови в кримінальному судочинстві свідчить, що в юридичній літературі не існує сьогодні єдиного погляду стосовно вирішення поставленої проблеми, хоча і немає принципових розбіжностей. Проте зазначене питання має не тільки теоретичне, але й велике практичне значення. Тому що, по-перше, усі наведені судження даються, як правило, у вигляді рекомендацій, настанов у практичній діяльності судових ораторів, а, по-друге, вдала побудова судової промови в декілька разів підвищує її ефективність.

Водночас, слід зазначити, що усі вищеперераховані рекомендації щодо структури судової промови є неточними, якщо взяти до уваги той факт, що вони ґрунтуються не на зовсім доречному поєднанні двох основоположних характеристик судової промови: форми і змісту. Тут слід погодитися з Є. Матвієнко, який вказує, що головне у судовій промові – це її глибокий зміст. Але думка і зміст передаються у відповідній формі. Між ними існує тісний органічний зв'язок і взаємозалежність. Не можна будь-яку думку викласти у будь-якій формі. Кожен конкретний зміст відповідає найбільш характерній для нього формі відображення.

Форма судової промови є способом вираження її змісту [8, с. 66]. Проте автор поділяє думку Б. Паскаля, що по можливості слід зберегти її простоту і природність, не перебільшувати дрібниць, не применшувати значного. Форма повинна бути вишуканою, але цього замало, вона повинна відповідати змістові й мати в собі усе необхідне, але тільки необхідне [10, с. 154–193]. Виходячи з цього, вважаємо, що зміст судової промови слід розуміти перш за все як інформацію, що містить даний публічний виступ. Тут слід мати на увазі, що змістовність публічного виступу в свою чергу визначається цілим рядом параметрів та характеристик, а саме: інформативністю, достовірністю, логічною послідовністю, правильністю і точністю мовного оформлення думки та ін. Водночас зміст судової промови не можна переносити на її структуру, яка відноситься до форми судової промови, тому що зміст як філософська категорія характеризує всю сукупність властивостей і ознак, а форма – стійку систему зв'язків структури змісту. Звідси можна зробити висновок про те, що зміст визначає форму, а форма впливає на зміст.

Автор погоджується із В. Молдованом в тому, що як не існує кримінальних справ абсолютно схожих одна на одну, так і не повинно бути промов, які збігаються між собою [11, с. 47]. Безперечно цінність промови саме в її індивідуальності, в наявності у ній власної “неповторності”. Як практичний працівник автор вважає, що особа, яка виступає в суді як прокурор чи захисник, у своїй промові обов'язково повинна надати суду усю необхідну інформацію, що і буде змістом

такої промови. Водночас особа не зобов'язана повідомляти свою інформацію у чітко визначеній послідовності. При цьому автор не вважає, що структурний фактор у судовій промові повинен нести логічний виклад інформації. Залежно від конкретних обставин кримінальної справи, що розглядається в суді, та за власним переконанням зазначена особа (судовий оратор) може приділяти більшу чи меншу увагу тим чи іншим фактам, доказам, обставинам, творчо розподіляючи їх у найбільш вигідній та правильній, на її думку, послідовності. Практика виробила класичний виступ прокурорів, що підтримують державне обвинувачення. Виступ, як правило, поділяється на три частини: вступну, основну і заключну. Проте кожен судовий промовець залежно від обставин справи має право розпочинати і закінчувати промову як вважає за потрібне, згідно з власною позицією. Якщо проаналізувати кожен частину промови окремо, то ми дійдемо висновку, що:

- вступна частина судової промови є основною для подальшого дослідження обставин кримінальної справи, містить проблему, яку слід вирішити, та має такі основні цілі: викликати жвавий інтерес судової аудиторії і закріпити увагу слухачів, встановити з останніми комунікативний контакт та запустити механізм управління аудиторією, підготувати психологічне підґрунтя для сприйняття промови. Основні ж вимоги до виступу такі: в ньому повинен відображатися той конфлікт, на якому прокурор буде обвинувальну промову, він повинен бути пов'язаний з головною частиною, служити вихідною точкою для дослідження обставин справи, не повинен бути довгим; стилістично повинен гармоніювати з основною частиною [12];
- основна частина судового виступу є основою, можна сказати серцем, промови. Саме в основній частині судовий оратор, спираючись на загальні принципи судової промови і вимоги до неї, закони логіки та інші психологічні прийоми, аналізує обставини розглянутої справи, переконує суд і присяжних в достовірності власних суджень та висновків, реалізує інші функції судової промови. “Судове красномовство, – пише Г. Апресян, – завжди реалізується в проблемній ситуації, часто в дуже важкій і заплутаній. Промови прокурора або адвоката завжди пророблені за своїм змістом” [13, с. 103].

Практика показує, що судова промова повинна будуватися у вигляді ланцюга аргументів і висновків. На нашу думку, кожний такий “інформаційний розділ” промови не повинен перебільшувати 3–5 хвилин, оскільки приблизно через такий проміжок часу увага слухачів зменшується. Загальною теорією ораторознавства розроблено декілька методів побудови основної частини судової промови, в тому числі дедуктивний, індуктивний, аналогії, концентричний, ступінчастий. Усі вони мають право на існування під час побудови судової промови в кримінальному судочинстві. Використовуючи зазначені методи та закони формальної логіки, керуючись загальними принципами і теоретико-прикладними рекомендаціями теорії судової промови, як прокурор, підтримуючи державне обвинувачення, так і адвокат при здійсненні захисту підсудного, можуть підготувати ефективний виступ, враховуючи усі вимоги, що висуваються до нього та його функціонального призначення в кримінальному судочинстві;

- заключна частина разом із вступною складають ніби “обрамлення” промови і роблять її логічно завершеною. Вона має підбити підсумки, відобразити суть справи, її своєрідність, суспільну і моральну оцінку, закріпити та підсилити враження від промови, закликати суд до відповідного рішення. На думку А. Коні, закінчення має бути таким, щоб слухачі відчули, що далі говорити нема про що [14, с. 134]. Це означає те, що ще дореволюційні оратори вважали, що заключна частина надзвичайно важлива, а по деяким справам і вирішальна. Тому, на думку автора, висновок судової промови особа, що виступає у суді як з обвинувальною, так і захисною промовою, має підготувати заздалегідь і з особливою прискіпливістю.

Питання підготовки до виголошення судової промови в юридичній літературі є досить дискусійним, а погляди вчених-юристів і юристів-практиків з цього приводу різняться. Так, П. Пороховщикова вважав, що промову слід готувати завчасно і радив: “Посадіть перед собою свою матір, брата-гімназиста, няню, кухарку чи двірника і, перш ніж виголосити промову на суді, скажіть її перед ними. Виголосити промову перед такими “суддями” надзвичайно важко” [15, с. 17].

А. Коні, навпаки, зізнавався, що своїх промов заздалегідь не писав і радив накреслювати собі план промови або її схему [16, с. 183]. Таку ж позицію займав і Л. Владимиров [17, с. 46]. Що стосується практичних працівників сьогодення, то навіть Генеральний прокурор України у своєму наказі № 5-гн (зі змінами, внесеними Наказами Генпрокурора від 11 грудня 2009 р. № 10-гн-1 та від 1 вересня 2010 р. № 5-гн1/6гн-1) від 19 вересня 2005 р. зобов'язував державних обвинувачів “готуватися до судових дебатів, обов'язково складати письмові промови, у яких викладати

міркування щодо обсягу обвинувачення, оцінки доказів, застосування кримінального закону, призначення покарання та вирішення інших проблем, передбачених ст. 324 КПК України. Заявляти клопотання про доручення текстів промов до матеріалів справи” [18].

Висновки. Зазначене дає можливість зробити такі висновки. Кожна судова промова за способом свого об’єктивного вираження є творчістю промовця і має індивідуальний характер. Зміст і форма судової промови – це важливі категорії судового ораторознавства і повинні мати у кожному судовому виступі своє конкретне логіко-правове вираження. Що стосується доречностей чи недоречностей формалізації структури судової промови професійних учасників судових дебатів, то це дає можливість стверджувати про комунікативну свободу як елемент права та процесуальну комунікацію, що проявляється в таких особливостях структурної побудови в кримінальному судочинстві, які допускають як структурний фактор логіку викладу інформації. Іншими словами, “вільна” від структурної формалізації кримінально-процесуальна комунікація може реалізовуватися її суб’єктами як відповідний взаємозв’язок елементів судового виступу, якими є його вступна, основна і заключна частини.

Список літератури

1. Молдован В. Риторика загальна та судова : навч. посібник / С. Д. Абрамович, В. В. Молдован, М. Ю. Чикарькова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
2. Перлов И. Д. Судебные прения и последнее слово подсудимого в советском уголовном процессе / И. Д. Перлов. – М., 1957. – 202 с.
3. Строгович М. С. Избранные труды : в 3-х т. / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1991. – Т. 3: Теория судебных доказательств, 1991. – 297 с.
4. Згурський О. Б. Судові дебати у кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.09; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 217 с.
5. Вернидубов І. В. Підтримання державного обвинувачення за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. – К.; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1992. – 208 с.
6. Ключко Ю. Г. Проблеми підтримання державного обвинувачення у справах про навмисні вбивства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.10 ; Нац. юрид. академія ім. Я. Мудрого. – Х., 1999. – 19 с.
7. Молдован В. Риторика загальна та судова : навч. посібник для юрид. вузів / В. В. Молодован ; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2-ге видання. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 317 с.
8. Матвиенко Е. А. Нравственно-психологические характеристики личности подсудимого в защитительной речи / Е. Матвиенко // Вопросы судебной психологии. – Минск, 1972. – С. 62–66.
9. Фаткулин Ф. И. Обвинение и защита по уголовным делам / Ф. И. Фаткулин, З. З. Зинатуллин, Я. С. Аврах. – Казань : Изд. Казанского университета, 1976. – 166 с.
10. Сухонос В. В. Правові та організаційні аспекти розвитку прокуратури України в сучасних умовах : монографія. – Суми : Університетська книга, 2010. – 327 с.
11. Молдован В. Судова риторика: практикум : навч. посібник / В. В. Молдован, Р. С. Кацавец ; МОН України. – К. : Алерта, 2006. – 200 с.
12. Мудрак І. В. Судова промова як конститутивна складова процесуальної діяльності державного обвинувачення / І. Мудрак // Вісник прокуратури. – 2008. – № 5 (83). – С. 49–56.
13. Апресян Г. З. Ораторское искусство / Г. З. Апресян ; ред. А. К. Войцеховский, 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Изд-во Московского университета, 1972. – 206 с.
14. Кони А. Ф. Собрание сочинений. – В 8 т. / А. Ф. Кони. – СПб, 1870. – 359 с.
15. Сергеич / Пороховщиков / П. Искусство речи в суде / П. Сергеич (Пороховщиков). – 3-е изд. – Тула : Автограф, 2000. – 320 с.
16. Кони А. Ф. Темное дело: Из записок судебного деятеля / А. Ф. Кони. – СПб, 1870. – 313 с.
17. Владимиров Л. Е. *Advocatus Miles* : пособие для уголовной защиты / Л. Е. Владимиров. – СПб, 1911. – 46 с.
18. Наказ Генерального прокурора України № 5-гн від 19 вересня 2005 р. – К., 2005. – 5 с.

Summary

The article is devoted to the actual problem of today – the structuring of the forensic speech in criminal trial. It is still the matter in controversy.

Отримано 10.10.2011